

Свистович С. М. Деятельность общественно-образовательных объединений Украины (1920 – начало 1930-х гг.)

В статье, освещаются меры приняты правительством УССР по ликвидации неграмотности в Украине, прослеживается их особенность в период НЭПа и формирования основ тоталитаризма (1920 - начало 1930-х гг.) Показано преобразования и подмена инициативы общественно-образовательных объединений на централизованное воздействие государства и ключевую роль принуждения граждан, как неотъемлемого элемента военно-коммунистической диктатуры. Эти механизмы в совокупности с экономическим давлением на неграмотных граждан, были причиной саботажа ликбеза со стороны населения, а в некоторых случаях даже террористических актов против тех, кто вел ликбезработу.

Ключевые слова: общественные организации, образование, культура, ликбез, общество, НЭП, тоталитаризм, идеология, коммунизм

Svystovych S. M. The history of social and educational associations of Ukraine (1920 – early 1930 s.)

The article highlights the steps taken by the Government of the USSR to eliminate illiteracy in Ukraine, traced their singularity between NEP and laying the foundations of totalitarianism (1920 – early 1930). Displaying transformation and substitution initiatives of public and educational associations to influence state and centralized key role in forcing citizens as an integral part of the military and the Communist dictatorship. These mechanisms, coupled with economic pressure on illiterate citizens were the cause of sabotage campaign against illiteracy among the population, and in some cases even terrorist acts against those who led eliminate illiteracy.

Keywords: community organizing, education, culture, teaching, community, NEP, totalitarianism, ideology, communism

УДК 94:334.73(477)"1861/1918"

I. О. Шандра

ФОРМУВАННЯ ПРЕДСТАВНИЦЬКОЇ СТРУКТУРИ УКРАЇНСЬКОЇ КООПЕРАЦІЇ (друга половина ХІХ – початок ХХ ст.)

Розглядається процес створення вертикалі представництва інтересів української кооперації у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст., труднощі та перепони на цьому шляху; охарактеризовано найголовніші питання, порушені на кооперативних з'їздах різного масштабу та їх результати.

Ключові слова: кооперація, з'їзд споживчих товариств, з'їзд кредитної кооперації, Всеросійський кооперативний з'їзд, Всеукраїнський кооперативний з'їзд, Український центральний кооперативний комітет.

Артільне співробітництво відоме здавна: колишні чумацькі ватаги та селянські толоки можна вважати зародками кооперативної співпраці. У добу «великих реформ» народне господарство Російської імперії швидко трансформується в напрямі до капіталістичного виробництва, відбувається руйнація поміщицько-феодалного ладу, перехід до товарного обігу та міжнародного обміну. У цих умовах з'являються різні кооперативні товариства, які професор М. Туган-Барановський визначає як «господарські підприємства кількох добровільно об'єднавшись осіб, які мають своєю метою збільшення, завдяки спільному веденню господарства, трудових доходів його членів або скорочення витрат останніх» [1, с.9]. Маючи своєю визначальною сутністю колективність, кооперативи пройшли більш ніж піввіковий шлях до створення своїх представницьких структур – З'їздів представників кооперативних установ.

Такий тривалий процес пов'язаний з двояким ставленням влади до кооперації. З одного боку, уряд остерігався антидержавних революційних настроїв на подібних з'їздах. За влучним спостереженням нижегородського губернатора О. Хвостова «розвинуті люди» у керівництві кооперативних товариств «зловживали своїм становищем та впливом на населення у зовсім небажаному сенсі» [2, с.118]. З іншого боку, в межах своєї економічної політики та з метою збереження монархії влада була зацікавлена в розширенні прошарку індивідуальних власників як на селі, так і в містах. У сучасних умовах капіталістичних трансформацій незалежної України методи урядової політики Російської імперії, спрямовані на формування чисельного середнього класу, складають основу непересічного досвіду українських земель у створенні розвинених форм господарювання. Співпраця державних структур з представниками кооперативних установ у формі їх представницьких з'їздів дозволить уникнути помилок минулого, забезпечити стабільність розвитку держави, створить необхідний фундамент громадянського суспільства.

Історія розвитку кооперативного руху в Україні представлена працями вчених початку ХХ ст. (П. Височанський, М. Туган-Барановський, М. Хейсін) і новітніми розвідками науковців (А. Корелін, В. Марочко, І. Пятницькова) [3; 4]. На основі аналізу опублікованих та архівних джерел варто розглянути не тільки загальний процес еволюції кооперативної системи на українських землях, а й зусилля кооператорів щодо створення загальнодержавних структур представництва інтересів різних видів кооперативних товариств у владних та державних установах. Незважаючи на вагомий роль кооперації в економіці пореформеної Росії, її загальнодержавну представницьку організацію монархічною владою так і не було дозволено. У причинах цього явища, перебігу епізодичних кооперативних з'їздів, питаннях, що порушувалися на цих зібраннях, криється одна з глобальних проблем російської монархії на початку ХХ ст.

Кооперативний рух в Україні пройшов кілька етапів: за початковими роками першого підйому (60–70-і рр. XIX ст.), починається двадцятирічна доба його занепаду; із середини 90-х років кооперативний рух знову піднімає голову і свого максимального розвитку досягає після 1905 р.; у роки Першої світової війни та революції відбувається нове піднесення кооперації, яке триває до Жовтневої революції, коли кооперативна справа вступає в нову стадію свого розвитку. Протягом другої половини XIX – початку XX ст. кооперація в Україні стала своєрідною «державою в державі». «На Україні нам доведеться рахуватись з кооперативною державою», – наголошував один із впливових діячів радянської кооперації І. Саммер [1, с.42].

Перші сталі форми кооперації в українських селах з'являються у 60-х рр. XIX ст. переважно у вигляді хліборобських артільей. Спільний обробіток орендованої землі давав можливість артільникам на отримані кошти відкривати товариські крамниці, школи, будувати вітряки, скотні двори, купувати сільськогосподарський реманент. У цей же час виникають кооперативи й у містах – у більшості випадків ощадно-позичкові товариства. Першим в Україні споживчим товариством було Харківське (1866 р.), створене за ініціативою університетських викладачів [5, с.6]. Один із засновників харківського товариства Н. Баллін вважав можливим «досягнення щастя роду людського шляхом кооперації у всіх, без виключення, видах людської діяльності» [6, с.13]. За 1895 – 1905 рр. було засновано 407 нових споживчих товариств, тоді як за 30 попередніх років – всього 57. На 1 січня 1914 р. в Україні діяли 2181 кредитне та 911 ощадно-позичкових товариств [5, с.26].

Високої ефективності цієї розгалуженої, але стихійно складеної мережі кооперативних установ, можна було досягти шляхом зведення їх до єдиної загальнодержавної системи. Відомий економіст-кооператор О. Меркулов зауважував, що система місцевих та центрального союзу має для кооперації таке ж значення, як хребет для людського організму – «де немає союзів – там кооперація подібна до безформної маси» [5, с.29]. Ідея скликання з'їзду кооперативних установ вперше виникла 1870 р. серед харківських кооператорів. Проте такий захід не було дозволено губернською владою на тій підставі, що діяльність товариства не повинна поширюватися за межі міста.

У 1896 р. під час Нижегородського ярмарку відбувся Перший Всеросійський з'їзд споживчих товариств (прибули 34 представника від 28 товариств) [6, с.65]. На з'їзді було порушено питання стану споживчої кооперації та організації їх «районних союзів» – об'єднань кооперативних товариств певного регіону для ведення спільної господарської та громадської діяльності. Було обрано «постійну комісію у справах споживчих товариств», яка розробила типовий кооперативний статут та перший проект кооперативного закону.

У 1898 р. пройшов Перший Всеросійський з'їзд кредитної кооперації, який зібрав 353 делегата, представників Міністерства землеробства та державних маєтностей, Міністерства фінансів, Державного банку. З'їздом було вперше порушено питання організації центрального банку для кредитних товариств та організації союзів товариств. клопотання з'їзду виявилися результативними: вже 1901 р. урядом було затверджено перший в Російській імперії статут союзу кредитних товариств – Бердянського союзу кредитних товариств. У межах районного союзу всі товариства були зобов'язані встановлювати однаковий відсоток на внески, проводити однакові кредитні операції [6, с.75].

Після 1905 р., коли кооперативний рух набуває масового характеру, державне регламентування стає фактором стримування їхнього розвитку, що викликає невдоволення та відкритий протест кооператорів. Перший Всеросійський кооперативний з'їзд у Москві (квітень 1908 р.) зібрав 824 представника всіх видів кооперації з різних куточків імперії. Серед спеціально запрошених значилися представники Вільного економічного товариства, Московського товариства сільського господарства, Кооперативного відділу Полтавського товариства сільського господарства та Московської міської думи [7, с.3]. Ще за місяць до початку роботи з'їзду Департаментом поліції було розіслано розпорядження всім охоронним відділенням імперії встановити нагляд за делегатами з'їзду [8, арк.76].

Протягом тижня працювали чотири секції з'їзду: кредитна, споживча, артільна, сільськогосподарська [6, с.101]. З'їзд порушив клопотання про кооперативний закон, проте в умовах урядового контролю за тематикою дебатів були зняті з обговорення питання союзного будівництва та робітничої кооперації [7, с.6]. З'їзд змушений був закритися, так і не закінчивши своєї роботи [9, с.177–178].

Незважаючи на існуючі адміністративно-бюрократичні перепони, у 1907 р. був заснований Київський кредитний союз, а в 1908 р. – Київський союз споживчої кооперації. З року в рік урядове затвердження статутів кооперативних союзів стає все важче отримати, тому виникають «договірні об'єднання» як, наприклад, «Товариство споживачів півдня Росії» (Харків, 1912 р.) [6, с.108]. У цілому передвоєнні роки – це час створення низки «південноросійських» крайових союзів: на 1916 р. в Україні вже налічувалося 49 союзів, з них: 20 кредитних, 26 споживчих, 2 змішаних, 1 сільськогосподарський [5, с.29].

Статью регулярними зібрання районних з'їздів кооператорів. Так, перший з'їзд споживчих товариств Катеринославської губернії відбувся у 1909 р., другий – 1911 р., третій – 1913 р. [10, с.118–119]. У 1911 р. пройшов з'їзд установ дрібного кредиту Катеринославської губернії. Близько 300 делегатів, яких зібрав цей захід, обговорювали питання підготовки фахівців кооперативної справи, проведення товарних операцій зі збуту хліба [11, с.17]. У травні 1913 р. в Черкасах відбувся Перший кооперативний з'їзд представників споживчих товариств Черкаського повіту [12, арк.127зв.]. У серпні 1914 р. Імператорським товариством сільського господарства Півдня Росії був проведений Одеський обласний з'їзд представників кооперативних установ дрібного кредиту [13, арк.3–4]. Наступного року Одеса приймала вже два з'їзди одночасно – загальнокооперативний та споживчої кооперації [14, арк.5]. У листопаді 1915 р. був скликаний з'їзд представників кооперативів Київської губернії для розгляду питань щодо збуту продуктів сільського

господарства, харчової та переробної промисловості, ремісничих виробів та предметів промислу [15, арк.9]. З'їзди ставали щорічними – у січні 1916 р. пройшов черговий з'їзд представників кооперативів Київської губернії [16, арк.36]. Він був ініційований Київським союзом установ дрібного кредиту, тривав протягом п'яти днів, зібравши представників різних кооперативних товариств Київщини, представників владних органів та земств [17, с.5]. На більшості з'їздів, що відбувалися в роки Першої світової війни, звучала критика влади щодо постачання армії, за що від наглядових органів отримали визначення «самозваного надпарламенту». У таких умовах поліцейні органи закривали несанкціоновані зібрання або кредитні спілки, організатори таких дій притягувалися до кримінальної відповідальності [2, с.121].

Другий Всеросійський кооперативний з'їзд у серпні 1913 р. зібрав у Києві до 1,5 тис. представників від 900 кооперативних організацій. Усі публічні зібрання з'їзду, як загальні, так і секційні, регламентувалися тимчасовими правилами «Про зібрання» від 4 березня 1906 р. [18, арк.6]. У вересні 1913 р. Міністерство внутрішніх справ попереджало членів Ради Міністрів «про поступове захоплення представниками лівих партій керівництва в кредитних спілках із метою революційною» [2, с.118]. У таких умовах голова з'їзду граф Д. Гейден просив «говорити у формі, прийнятній для уряду», закликав «берегти з'їзд» [2, с.126].

Незважаючи на суворий урядовий контроль за проведенням з'їзду та безпосередню вказівку генерал-губернатору Міністерства внутрішніх справ закрити зібрання при першій же спробі ухилитися від програми у бік політичних дискусій, на ньому було порушено низку актуальних питань [19, арк.9]. Було ухвалено остаточний проект кооперативного закону. Знову делегати не дійшли згоди щодо структури союзного будівництва: українські кооператори за підтримки сибірських, уральських та кубанських союзів відстоювали федералістський принцип, захищаючи «крайові» союзи з всеросійськими центрами на чолі. У результаті було ухвалено компромісне рішення про можливість існування самостійних місцевих союзів з одночасною реорганізацією Московського союзу споживчих товариств у «союз союзів» (Центросоюз).

Крім цього, були порушені питання взаємовідносин із земствами, просвітницької діяльності кооперації, статусу співробітників кооперативних спілок [19, арк.25]. Кооперативні товариства службовців ставали все більш розповсюдженими, адже їх прагнення були спрямовані на забезпечення своїх членів продуктами та товарами за вигідними цінами [20, с.1]. З метою підняти загальний культурний рівень населення було прийнято рішення активізувати видавничу діяльність кооперативів, сприяти організації кооперативних курсів, утворити фонд для заснування кооперативного інституту.

Шановному товариству було представлено проект «Положення про З'їзди представників кооперативних установ», який було складено за зразком аналогічних представницьких З'їздів у промисловості [21, с.3]. Відповідно до розробленого проекту З'їзди мали стати постійно діючою організацією із функціями розпорядчого органу, дії якого поширювалися на кооперативні установи всієї країни. Департаментом поліції це було сприйнято як прагнення «до об'єднання громадськості для досягнення політичних цілей», висловлювалося застереження, що згідно цього проекту з'їздівська структура ставала практично незалежною від влади [2, с.120]. Негативний висновок департаменту призвів до суттєвого відстрочення цього питання, тільки 1 серпня 1917 р. Тимчасовим урядом було видано постанову «Про з'їзди представників кооперативних установ» [22, арк.142]. Цим документом з епізодичних зібрань з'їзди кооператорів перетворювалися на постійно діючу представницьку організацію [23, с.2292]. У березні 1917 р. відбувся перший незалежний Всеросійський з'їзд представників кооперативних союзів, який утворив Раду Всеросійських кооперативних з'їздів [24, с.321]. Її головними завданнями було представництво інтересів кооперації перед урядовими та громадськими установами, сприяння роботі кооперативних товариств.

В умовах Української національно-демократичної революції проходили Всеукраїнські кооперативні з'їзди. Перший з'їзд відбувся в квітні 1917 р. у Києві під час Національного конгресу, зібравши представників 18 кооперативних спілок з України, Кубані та Поділля. З'їзд прийняв постанову щодо необхідності утворення українських кооперативних центрів та обрав організаційне бюро майбутнього Кооперативного комітету. Український центральний кооперативний комітет (УЦКК) мав взяти на себе головну роль у справі координування кооперації. Комітет складався з трьох відділів: культурно-освітнього, ревізійного та страхового. Головою Комітету було обрано М. Туган-Барановського, виконавчим директором – Б. Мартоса. У його структурі було виділено п'ять спеціальних комісій (статистична, фінансова, правнича, освітня й соціальна). Друкованим органом УЦКК був науковий журнал «Українська кооперація» (головний редактор М. Туган-Барановський) [25, с.89–90].

Другий з'їзд був скликаний у вересні того ж року для узгодження організаційних питань: делегати ухвалили «Положення про Всеукраїнський кооперативний з'їзд», на зборах акціонерів був заснований Український кооперативний народний банк (Українбанк), право скликання кооперативних з'їздів було надано УЦКК.

Щодо вирішення проблеми виходу української кооперації на міжнародний ринок, то у 1918 р. для репрезентації вітчизняних союзів за кордоном було створено Асоціацію кооперативних центральних союзів України. До її складу ввійшли найбільші кооперативні союзи: «Дніпросоюз», «Українбанк» та «Централ» [25, с.91].

У роботі Третього Всеукраїнського з'їзду у травні 1918 р. взяли участь такі визнані діячі кооперативного руху, як Х. Барановський, Б. Мартос, професор М. Туган-Барановський, «артільний батько» М. Левицький (всього 221 учасник) [26, с.3–11]. Робота секцій проходила у жвавих дискусіях: висловлювалися сумніви щодо доцільності існування українських кооперативних центрів. Представники загальноросійських кооперативних центрів визнавали УЦКК лише як обласний орган, тому делегати з'їзду ухвалили рішення про надання йому всеукраїнського статусу.

Делегати з'їзду не залишалися осторонь і від політичних питань. У промові М. Туган-Барановського зазначалося: «Кооперація – підвалина національного відродження української національної державності. Невже кооперація повинна брати на себе відбудування Московського централізму і принести в жертву московському ідолові молоді паростки української волі?» [5, с.41]. Представники харківського «Товариства споживчих спілок Півдня Росії» відстоювали зовсім іншу точку зору: «Ми думаємо, що краще Єдина Росія, хоч би й монархічна, аніж окремі частини Росії поділені між різними державами» [5, с.41].

Згідно рішення з'їзду у вересні 1918 р. на чолі з М. Туган-Барановським відбулися Установчі збори Українського центрального кооперативного комітету на яких було, між іншим, ухвалено заснувати Всеукраїнську раду інструкторів та Кооперативний інститут [25, с.90]. Торкаючись різних соціально-економічних аспектів, з'їзд відніс до кооперативного руху навіть «Просвіти» як особливий вид культурно-просвітницької кооперації, а також висловився за введення окремої від Росії грошової валюти та будівництва кооперативних залізниць. Проте всім цим намірам не судилося бути реалізованими.

Громадянська війна зруйнувала господарство України, не оминувши й кооперативної системи. Представницька організація кооператорів хоча й була створена, проте не змогла розвинути у складних історичних умовах. Із затвердженням Декрету про споживчі комуни (на Україну його дію поширено з 7 квітня 1920 р.) настає нова доба розвитку української кооперації в умовах радянської влади та її економічної системи воєнного комунізму.

Джерела та література

1. Туган-Барановский М.И. Курсы по кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1914. – 127 с.
2. Корелин А.П. Кооперация в общественно-политической жизни России в начале XX века / А.П. Корелин // Отечественная история. – 1992. – № 4. – С. 117 – 126.
3. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – К.: Червоний шлях, 1925. – 52 с.; Туган-Барановский М.И. Курсы по кооперации / М.И. Туган-Барановский. – М.: Типо-литография Т-ва И.Н. Кушнерев и К^о, 1914. – 127 с.; Хейсин М.Л. Исторический очерк кооперации в России / М.Л. Хейсин. – Пг.: Кооперация, 1918. – 184 с.
4. Корелин А.П. Кооперация и кооперативное движение в России (1860 – 1917 гг.) / А.П. Корелин. – М.: РОССПЭН, 2009. – 392 с.; Марочко В.І. Українська селянська кооперація. Історико-теоретичний аспект (1861 – 1928 рр.) / В.І. Марочко. – К.: Kots Publishing, 1955. – 224 с.; Пятницькова І.В. Роль кооперації в житті населення Півдня України наприкінці ХІХ – на початку ХХ ст.: автореф. дис. на здобуття наук. ступеня канд. іст. наук: 07.00.01 «Історія України» / І.В. Пятницькова. – Донецьк, 2010. – 20 с.
5. Височанський П. Коротка історія кооперативного руху на Україні / П. Височанський. – К.: Червоний шлях, 1925. – 52 с.
6. Хейсин М.Л. Исторический очерк кооперации в России / М.Л. Хейсин. – Пг.: Кооперация, 1918. – 184 с.
7. Труды Первого Всероссийского съезда представителей кооперативных учреждений в Москве 16–21 апреля 1908 г. – М.: Типография «Печатное дело», 1908. – 561 с.
8. ЦДІАУ в м. Києві, ф. 268, оп. 2, спр. 10, 161 арк.
9. Хейсин М.Л. История кооперации в России / М.Л. Хейсин. – Л.: Изд-во «Время», 1926. – 390 с.
10. Нестуля О.О. Розбудова споживчої кооперації Наддніпрянської України (кінець ХІХ – початок ХХ ст.) / О.О. Нестуля, А.О. Пантелеймоненко // Вісник Львівської комерційної академії. – Львів: Вид-во Львівської комерційної академії, 2010. – Вип. 9. – С. 105–122.
11. Пятницькова І.В. Розвиток кооперативного руху на Півдні України в другій половині ХІХ – на початку ХХ ст. / І.В. Пятницькова // Наукові праці: науково-методичний журнал / [редкол.: П.М. Тригуб (голов. ред.) та ін.]. – Миколаїв: Вид-во ЧДУ ім. Петра Могили. – 2009. – т. 115, Вип. 102. Історичні науки. – С. 14 – 19.
12. ЦДІАУ в м. Києві, ф. 276, оп. 1, спр. 461, 225 арк.
13. ЦДІАУ в м. Києві, ф. 358, оп. 2, спр. 54, 6 арк.
14. ЦДІАУ в м. Києві, ф. 358, оп. 2, спр. 153, 98 арк.
15. ЦДІАУ в м. Києві, ф. 274, оп. 4, спр. 499, 80 арк.
16. ЦДІАУ в м. Києві, ф. 274, оп. 4, спр. 501, 180 арк.
17. Программа, положение и наказ Съезда представителей кооперативов Киевской губернии по вопросам кооперативного сбыта продуктов сельского хозяйства, сельскохозяйственной промышленности, изделий ремесла и предметов промысла (18–22 января 1916 г.). – К.: Скоропечатня И.Шенфельда, 1916. – 8 с.
18. ЦДІАУ в м. Києві, ф. 274, оп. 4, спр. 218, 533 арк.
19. ЦДІАУ в м. Києві, ф. 442, оп. 666, спр. 57, 51 арк.
20. Устав экономического общества служащих в правительственных, общественных и сословных учреждениях г. Екатеринослава. – Екатеринослав: Типография губернского правления, 1916. – 38 с.
21. Второй Всероссийский съезд по кооперации (1–7 августа 1913 г.). Доклады, резолюции. – К., 1913. – [разд. паг.].
22. ЦДІАУ в м. Києві, ф. 574, оп. 1, спр. 1839, 311 арк.
23. О съездах представителей кооперативных учреждений (1316) // Собрание узаконений и распоряжений правительства, издаваемое при правительствующем Сенате. – 1 сентября 1917 г. – № 208. – С. 2292 – 2295.
24. Хаджуова З.А. Правовое регулирование кооперации: исторический ракурс / З.А. Хаджуова // Вестник Адыгейского государственного университета. – 2007. – № 1. – С. 314 – 321.
25. Гай-Нижник П. Зародження і занепад української кооперації (кінець ХІХ ст. – 1920 р.) / П. Гай-Нижник // Київська старовина. – 2003. – № 6. – С.87 – 93.
26. Третій Всеукраїнський загально-кооперативний з'їзд у Києві. Протоколи засідань, доклади, постанови та інші матеріали. – К.: Друкарня «Союзбанк», 1918. – 134 с.

Шандра І. А. Формирование представительской структуры украинской кооперации (вторая половина ХІХ – начало ХХ в.).

Рассматривается процесс образования вертикали представительства интересов украинской кооперации во второй половине ХІХ – начале ХХ в., трудности и преграды на этом пути; охарактеризованы главные вопросы, которые поднимались на кооперативных съездах разного масштаба и их результаты.

Ключевые слова: кооперация, съезд потребительских обществ, съезд кредитной кооперации, Всероссийский кооперативный съезд, Всеукраинский кооперативный съезд, Украинский центральный кооперативный комитет.

Shandra I. A. The formation of the Ukrainian representative structure of cooperation (second half of the XIX – the beginning of the XX century).

The process of formation of the vertical of representation of interests of Ukrainian cooperation is regarded in second half of the XIX – the beginning of the XX century, difficulties and barriers along the way; the major issues raised by the cooperative congresses of different scopes and their results are characterized.

Keywords: cooperation, congress of consumer societies, congress of credit cooperatives, All-Russian cooperative congress, All-Ukrainian cooperative congress, Ukrainian central cooperative committee.

УДК 94(477)"1900/1914":334

Ю. І. Магась-Демидас

РОЗВИТОК КООПЕРАТИВНИХ ОБ'ЄДНАНЬ У ПРАВОБЕРЕЖНІЙ УКРАЇНІ НА ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ

У статті розглянуто процес консолідації кооперативних установ Правобережної України на початку ХХ ст., що полягає у створенні союзів різного масштабу. Проаналізовано чинники, що спонукали кооператорів до організації об'єднань, досягнення кооперативів у даній сфері, а також фактори, які не дозволяли кооперативним об'єднанням розгорнути роботу у повному обсязі. Охарактеризовано появу і розвиток союзів у двох галузях кооперації: споживчій та кредитній. Простежено регіональні особливості даного процесу у трьох правобережних губерніях: Київській, Подільській і Волинській.

Ключові слова: Правобережна Україна, товариство оптових закупівель, районне об'єднання, союз споживчих товариств, Київський кредитний союз.

У другій половині ХІХ ст. на території Правобережної України розпочався кооперативний рух, який до початку ХХ ст. став доволі масштабним. Кооперативні установи діяли у сферах сільського господарства, кустарного виробництва (сільськогосподарські товариства і громади, артілі), фінансів та кредиту (кредитні й ощадно-позичкові товариства), торгівлі (споживчі товариства). Найбільшого поширення набула кредитна й споживча кооперація. За кількістю таких товариств Правобережжя посідало помітне місце серед інших регіонів Російської імперії, проте, рівень розвитку даних видів кооперації був не надто високим. Кооператори намагалися покращити становище шляхом об'єднання кооперативних установ у союзи. Останні почали утворюватися на початку ХХ ст. саме в галузях торгівлі та кредиту. Процес консолідації проходив доволі складно, він мав свою специфіку в трьох правобережних губерніях. Проблема організації союзів була однією з наріжних у тогочасному кооперативному русі, тому дослідження розвитку кооперації означеного періоду не може обійтися без аналізу даного питання.

Тема кооперативних союзів Правобережжя досі окремо не розглядалася. Окремі наробітки містяться у працях В. Марочка [1] та І. Фаренія [2; 3], де проблема зачіпається у загальному контексті кооперативного процесу. Тому метою даної публікації є розгляд процесу утворення кооперативних об'єднань у Правобережній Україні, аналіз їхньої діяльності, характеристика недоліків у роботі й оцінка її ефективності.

Організація союзів – один із закономірних етапів розвитку кооперативного руху. По мірі збільшення кількості кооперативних установ зростала потреба в об'єднанні зусиль для більш ефективного функціонування. Зокрема, споживчі товариства Правобережжя були дрібними, через що не мали достатніх коштів для закупівлі товарів. Крім того, селяни не мали знань і досвіду торговельної діяльності. Ці причини часто призводили до занепаду товариств. Створення ж союзів споживчих кооперативів давало можливість закуповувати крам великими партіями (отже – дешевше) за допомогою кваліфікованих фахівців. Кредитним кооперативам теж не вистачало коштів для розгортання операцій, а об'єднання дозволяли надавати фінансову взаємодопомогу й перекидати ресурси із одного товариства до іншого.

Організувати союз було дуже складно, оскільки влада ставилася до таких утворень підозріло. Міністерство внутрішніх справ вважало, що «надто широкий розвиток союзів створює серйозну небезпеку для справи охорони державного порядку» [4, с.145-146]. Тому кооператорам доводилося придумувати різні обхідні шляхи. У споживчій кооперації практикувалася форма об'єднання у вигляді товариств «оптових закупівель» [5, с.70]. Вони функціонували на основі договору або за типовим статутом споживчих товариств. Останні відрізнялися від звичайних споживчих кооперативів тим, що мали ширший район дії, і членами в них були не фізичні особи, а товариства [6, с.18-19]. Наприклад, Сопинське товариство оптових закупівель, що відкрилося 1913 р. в Бердичівському повіті, діяло за статутом споживчих товариств. До нього приймалися особи, товариства, артілі та інші установи. Пай у ньому становив 3 руб., вступна плата – 50 коп., що не відрізнялося від розміру внесків у звичайних товариствах [7, арк.11, 27 зв.-28].

Своєрідний вихід знайшли волинські кооператори. У липні 1910 р. в Почаєві на з'їзді уповноважених споживчих товариств «Союзу русского народа» було вирішено створити Почаєво-Волинський союз споживчих товариств із центром у Кременці [8, с.22]. Засновники взяли за зразок статут Московського союзу споживчих товариств (найбільшого об'єднання споживчої кооперації Російської імперії), нічого в ньому не змінюючи. Це був дилетантський підхід, оскільки в документі містилися положення, не придатні для таких